

peter drijver & janne hobus

illusie & verleiding

rond de kruisplein-prijsvraag

de verleiding

De gretigheid van ontwerpers om met het ontwerppotlood en het kraakheldere tekenpapier alle mogelijke problemen te lijf te gaan is vooral bij prijsvragen een onomstreden feit. Zonder zich te hoeven bekommeren om de eisen uit de dagelijkse bouwpraktijk zijn architectuurprijsvragen tijdelijke eldorado's voor de ontwerprijheid van de architecten. In het bijzonder bij ideeën-prijsvragen doen de architecten zich voor als de aangeezene specialisten. Middels getekende plannen worden oplossingen aangedragen als antwoord op wat meestal op de eerste plaats politieke problemen zijn. Bij een ideeën-prijsvraag ligt de positie en de inhoud van de ontwerpogave voor de architect nog niet vast, maar wordt alvast hun mening gevraagd naar een mogelijke bouwkundige oplossing voor een nog niet bestaande opgave. De architecten formuleren dan zelf die opgave naar hun eigen beeld, om vervolgens een ontwerp te kunnen produceren dat volledig in overeenstemming is met het gedachte beeld van de opgave. En dat het overeenstemt heeft uiteraard te maken met de ideeën, of beter gezegd, de werkwijze van de architecten. Er wordt hoofdzakelijk over vormen gedacht die getekend kunnen worden. Daarin overheersen voorkeuren die meestal niet afwijken van de vormen die bekend zijn. Verwacht een jury dan iets nieuws van architecten, zoals bij de ideeën-prijsvraag voor een psychiatrische inrichting in 1980? Dan zal toch een algemene prijsvraag uitgeschreven moeten worden, waaraan niet alleen architecten, maar eenieder die zich bij het thema van de ideeën-prijsvraag betrokken voelt, mee kan doen.

Frappant is dit (weer) aanwezig bij de Kruisplein-prijsvraag van Rotterdam. In de prijsvraag storten zich ongeveer 300 architecten (en/of ontwerpteams) op de vraag om een flexibele bouwstructuur te ontwerpen die verschillende typen woningen kan bevatten met daarnaast een 'verhaal' over mogelijke woongemeenschappen van individueel levende jongeren tot 34 jaar, die daar dan huisvesting in zouden kunnen vinden. Honderdzesennegentig inzendingen worden er ontvangen met een specifieke oplossing van de gestelde opgave voor het terrein hoek Kruiskade/kruisplein.¹

Het terrein van de Kruisplein-prijsvraag is tot nog toe onbebouwd terrein geweest in de stadsontwikkeling van Rotterdam. Door de bouw van het verplaatste Centraal Station is de oude representatieve stadssingel waar vroeger de grens tussen zeventiende en negentiende eeuwse stad was gelegen doorgezet en in een nieuwe context komen te staan. Door axiale aanenrijging van stadssingel en modern station heeft de singel een nieuwe representatieve betekenis gekregen. Het wedstrijdterrein - vroeger deel uitmakend van de diergaarde - vormt de ontbrekende schakel, het gat tussen de negentiende eeuw en de moderne gebouwen: het Bouw-

centrum, Groothandelsgebouw en Centraal Station; loodrecht hierop: Doelenplein, Kruisplein. Kenmerkend voor de grote arbeiderswijken uit de negentiende eeuw is dat de randen daarvan met huisvesting voor de betere en meer welgestelde burgerij bebouwd werden. De singelbebouwing is dat in Rotterdam voor het 'Oude Westen': *"Het maakt deel uit van een gouden rand en de bevolking zal navenant zijn."*

In het kader van de verzorging van het uiterlijk van de stad kan de hoek Kruiskade/Kruisplein zeker niet bebouwd worden met huisvesting voor groepen als gastarbeiders. Wellicht dat hierom het programma van de Kruisplein-prijsvraag wel uitgaat van eisen van bewonersgroepen ('Het Oude Westen'/jongeren) die voortdurend en terecht klagen en protesteren terwijl door de flexibiliteit van het programma de mogelijkheid zal bestaan in die groepen selectie aan te brengen tijdens het verloop van het planningsproces.

Laten we eerst de Kruisplein-prijsvraag in een breder kader plaatsen dan alleen de Rotterdamse aangelegenheid van het bebouwen van een leeg terrein aan het Kruisplein. De prijsvraag maakt deel uit van een opbloei van architectuurprijsvragen in Nederland. De traditie hierin is weinig continu: We kennen niet (zoals bijvoorbeeld in Duitsland) speciale tijdschriften waarin nieuwe rondes worden aangemeld en uitslagen bekend gemaakt worden.

Een architect functioneert normaliter, als hij/zij een ontwerp opdracht heeft, in een complexe werksituatie. Los van het feit of hij/zij in loondienst werkt of voor zichzelf, wordt deze werksituatie grofweg door drie invloedsgebieden bepaald:

- de sociaal-culturele invloeden,
- het programma van eisen,
- de relatie ontwerper ↔ opdrachtgever.

Nu is er bij prijsvragen een verschuiving in die invloedsgebieden, die vooral gedomineerd wordt door de veranderende verhouding tussen opdrachtgever en ontwerper.

Wanneer een architectuurprijsvraag wordt uitgeschreven is het de opdrachtgever erom te doen om tot een (nogal omslachtige) architectenkeuze te komen. In een enkel geval om tot een plankeuze te komen, maar dat is ouderwets geworden. Het plan is immers in de nieuwe planning niet plooibaar genoeg en kan ook niet als einddoel en basis voor consensus richtinggevend werken in de bouwplanning.

In de eerste ronde van de Kruisplein-prijsvraag is er dan ook geen precies programma, maar wordt een 'type' gevraagd en een toepassing van het 'type', de 'types', in een situatie. Daar is dan een eerste selectie mee gemaakt van architecten en plannen, vijf in getal.

In de tweede ronde is een afgeroomd programma nodig om tot een definitieve keuze te komen van een architect waaraan een definitieve opdracht verleend zal worden. Het plan dient enkel om de

architect te kiezen en het zou op zich van belang kunnen zijn om in het oog te houden hoe het uiteindelijke bouwwerk aan het Kruisplein zich zal verhouden tot het programma van de prijsvraag. Bij de Tweede Kamer-prijsvraag blijkt ook dat de oorspronkelijke inhoud van het programma nog maar rudimentair aanwezig is.

De architect heeft schijnbaar de luxe vrijheid om zelf een programma te kiezen om daar wel of niet een ontwerp voor te maken. Daar moet dan wel tijd en geld in geïnvesteerd worden... Dat wordt hem/haar aanlokkelijk gemaakt door de opdrachtgever die een mogelijke opdracht in het vooruitzicht stelt. Dit is voor de architect geen loonafhankelijke of honorariumafhankelijke positie ten opzichte van een opdrachtgever, maar de positie van een investeerder, een grote/kleine zelfstandige ondernemer. En er wordt niet alleen geld geïnvesteerd, maar ook creativiteit. Het rendement blijft duister, onmeetbaar.

Verder is de relatie ontwerper-opdrachtgever anoniem bij een prijsvraag. De architect bestelt een prijsvraagpakket en zendt na een aantal weken het ontwerppakket in. Ook nog met een geheime code erbij waarin hij/zij de identiteit van de ontwerper achter een motto verbergt.

Van enige wederzijdse ruggespraak tussen architect en opdrachtgever is geen sprake. Er is één vraag, er komen honderd antwoorden zonder tegenvragen.²

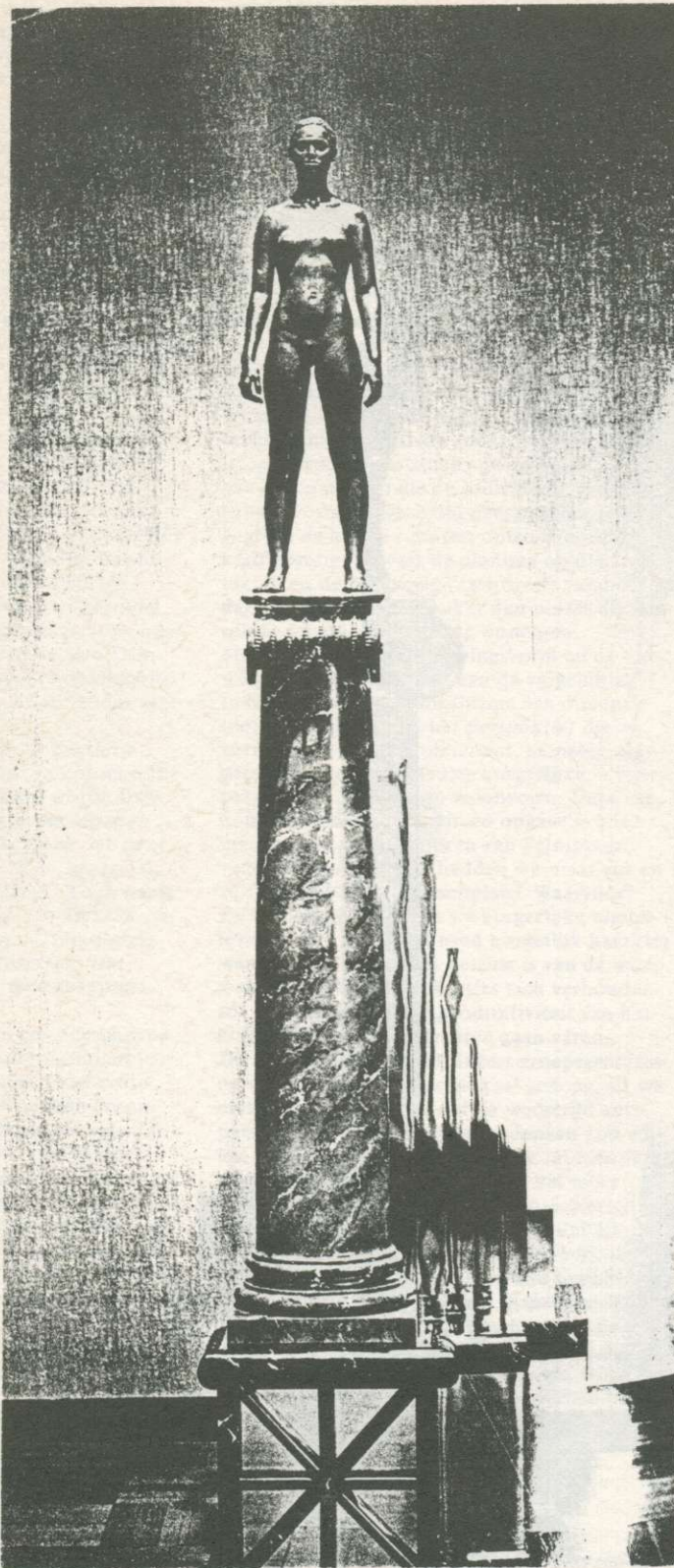
Voor de geringe kosten van het uitschrijven van een prijsvraag ontvangt de opdrachtgever in de eerste ronde een bijna niet te overzien aantal ontwerpen waaruit (naar voor hem te hopen is) uiteindelijk een keuze te maken valt.

Maar die keuze maakt hij niet zelf. Hij laat zich adviseren door een jury die hij zelf samenstelt. Die bestaat dan uit vertegenwoordigers van de toekomstige gebruikers, architecten die de opdracht niet krijgen, en vertegenwoordigers van de opdrachtgever.

Hoe is dat nu bij de Kruisplein-prijsvraag in het werk gegaan?

Er wordt een eerste ronde aangekondigd die een dubbelkarakter heeft: namelijk zowel ideeën-prijsvraag (dus vaag en fictief) als programmatische prijsvraag (met een gegeven aantal te huisvesten mensen en een lokatie). Het deelnemen wordt extra aantrekkelijk gemaakt door niet alleen een tweede ronde te introduceren voor een beperkt aantal winnaars, maar daarnaast ook nog een premie uit te loven voor winnaars die niet aan die tweede ronde zullen deelnemen. Daarbij staat de premie in geen verhouding tot de geïnvesteerde tijd of geld. Maar daar gaat het bij prijsvragen ook niet om: het gaat om de eer te mogen winnen.

Vervolgens wordt in de tweede ronde een sterk uitgekleeft, ingekrompen en aangepast programma opgesteld, wat zich realistischer verhoudt tot de mogelijkheden van gangbare woonprogramma's. Nu krijgt de win-

"The triumph of mechanomorphology over humanism, long and impatiently awaited by the purveyors of the modern movement, has not come to pass, while its iconoclastic impact as something 'new', free of history and style, has diminished with the years. The 'new' has become old, or at least traditional, and pre-modernist modes of perception have merely been eclipsed, not transcended. Modernism and classicism now co-exist in uneasy proximity, no longer colliding as opposites, but struggling towards a new synthesis."
 (Robert Stern & Robert Graham, 1980.)

naar een definitieve opdracht: voor het ontwerp jongeren huisvesting op het Kruisplein-terrein. Omdat de tweede ronde een meer-voudige opdracht behelst ontvangen alle vijf deelnemers een bedrag wat vergelijkbaar is met een gebruikelijk honorarium bij een dergelijke opdracht. Maar het is zuinig: f 25.000,- voor een voorlopig ontwerp van een gebouw van circa 3 miljoen gulden.

Al met al een getrapte selectieprocedure. Waarom niet gewoon een gewaardeerd architect uitgenodigd?

Dan had er nu al geheid kunnen worden. Dan wisten we of er inderdaad voor jongeren gebouwd wordt. Dan wisten we hoe mooi Rotterdam wel niet wordt.

Maar waarom een prijsvraag?

Vanwege de nieuwe woonbehoefte?

Vanwege de stedenbouwkundige situatie?

Vanwege de verhouding van gemeentepolitiek en woonbelangengroepen?

Het schijnt dat het gebouw bedoeld is voor jongeren tussen 18 en 34 jaar oud uit het Oude Westen die zelfstandig of in één of andere vorm van gemeenschappelijkheid willen wonen.

Door het dubbelkarakter van de eerste ronde wordt dit opgehouden en de mogelijkheid ingebouwd om ook gezinnen te kunnen huisvesten.

Anders zou op basis van kwantitatieve gegevens of eisen die door de vertegenwoordigers van de buurt gesteld zijn een precies geformuleerd programma opgesteld zijn; precies, zowel kwa aantallen als kwa differentiatie als wat betreft voorzieningen voor de buurt en de stad.

konklusie:

Een prijsvraag is een probaat middel om voor een helder omschreven ontwerpogave de mogelijkheden te onderzoeken, wat een dergelijke opgave nodig heeft aan bouwkundige voorzieningen.

Door de verweving van een ideaal gestelde architectonische opgave – die van het 'type' – en een praktische opgave – die van een braakliggend terrein – en een invloedrijk buurtcomitee, heeft de opdrachtgever met de objectiviteit van een jury architecten ertoe aangezet om in een zodanige positie ten opzichte van elkaar te treden dat deze investeren, ontwerpen, en willen concurreren waar uiteindelijk gebouwd zal moeten worden. Maar ja, de verleiding is groot voor ontwerpers: ambities streven naar erkenning, reputaties zoeken naar bevestiging. Daar zijn prijsvragen zeker geschikt voor.

De prijsvragen rond de grote bouwtenoostelling in Berlijn die voor onbepaalde tijd is uitgesteld, biedt daar op internationaal niveau een prachtige staalkaart van.

1. Een uiterst globale schatting van wat tot nu toe aan arbeid geleverd is in de eerste ronde: (de twee plannen die afgewezen zijn omdat ze te laat zijn ingeleverd zijn niet meeberekenend, evenmin als de niet ingezonden of niet voltooide ontwerpen. Dat zijn òòk nog vele arbeidsuren.)

Als we uitgaan van het AR71 (Architecten Reglement) en de bouwkosten bedragen circa 3 miljoen; dan zou een reguliere architect voor een voorlopig ontwerp f 30.000,- ontvangen (10% honorarium). Met 196 inzendingen is dit een bedrag van f 5.880.000,-. De voorbereiding van de jurering vergde 1156 uur; de jurering $8 \times 144,5 = 1156$ uur, totaal 2312 uur (zie juryrapport). Als we een gemiddeld uurtarief nemen van f 40,- is dit een bedrag van f 92.480,-. Totaal f 5.972.480,-.

Al met al reeds tweemaal zoveel als het gebouw bouwkundig zal kosten.

2. In Rotterdam is dit geprobeerd te ondervangen door de deelnemers aan de prijsvraag in een

de illusie

Dat we kanttekeningen willen plaatsen bij de Kruispleinwedstrijd heeft niet alleen te maken met de wedstrijd als architectuurprijsvraag. Juist het feit dat de prijsvraag een algemene kritiek probeert te formuleren in de vorm van een alternatief op bestaande regelingen, daarbij als novum de flexibiliteit voorstelt, maakt het voor eenieder die de afgelopen jaren zich beziggehouden heeft met de huisvesting van één- en tweepersoonshuishoudens noodzakelijk ervaringen te toetsen aan de uitgangspunten van de wedstrijdrichtlijnen.

Bovendien is de wedstrijd van belang omdat zij – na een aantal jaren werken met de Van Dam-regeling – voor de tekortkomingen van die regeling waar krakers bij voortdurend op wijzen alternatieven tracht te ontwikkelen. De ontwikkelingen in de kosten van de sociale woningbouw, de ontwikkelingen van het bezuinigingsbeleid in de richting van goedkopere regelingen als bijvoorbeeld de Van Dam-nota. De gemeente Rotterdam heeft met het Kruispleingebeuew een precedent in handen dat binnen Rotterdam zeker model zal zijn voor verdere ontwikkelingen op het gebied van de huisvesting voor één- en tweepersoonshuishoudens.

de probleemstelling

De lokatie Kruisplein is aangemerkt als lokatie voor jongerenhuisvesting. Huisvesting van jongeren die in meer en mindere mate voorkeur, sanitair en maaltijd willen delen met andere jongeren. Rotterdam kampt evenals de andere grote gemeentes met een tekort aan kleine woningen in haar woningvoorraad. Demografische ontwikkelingen (echtscheiding, geboortegolf, einde van het traditionele huwelijk enzovoorts) veroorzaken een verlaging van de woningbezetting en een navenant toenemend tekort aan zelfstandige woonruimte. Niettemin presteert de gemeente Rotterdam het om op kleine afstand van het Kruisplein kleine woningen tegen hoge kosten te vertimmeren tot grotere woningen. Brinkmans galerijen-complex in Spangen zou tegemoet komen aan de behoeften van de woningzoekenden die met de Kruispleinwedstrijd worden bedacht. De kwaliteit van het complex – gelegen in stedenbouwkundige configuratie, ontsluiting en stapeling van woningtypes – zou bovendien niet aangetast worden.

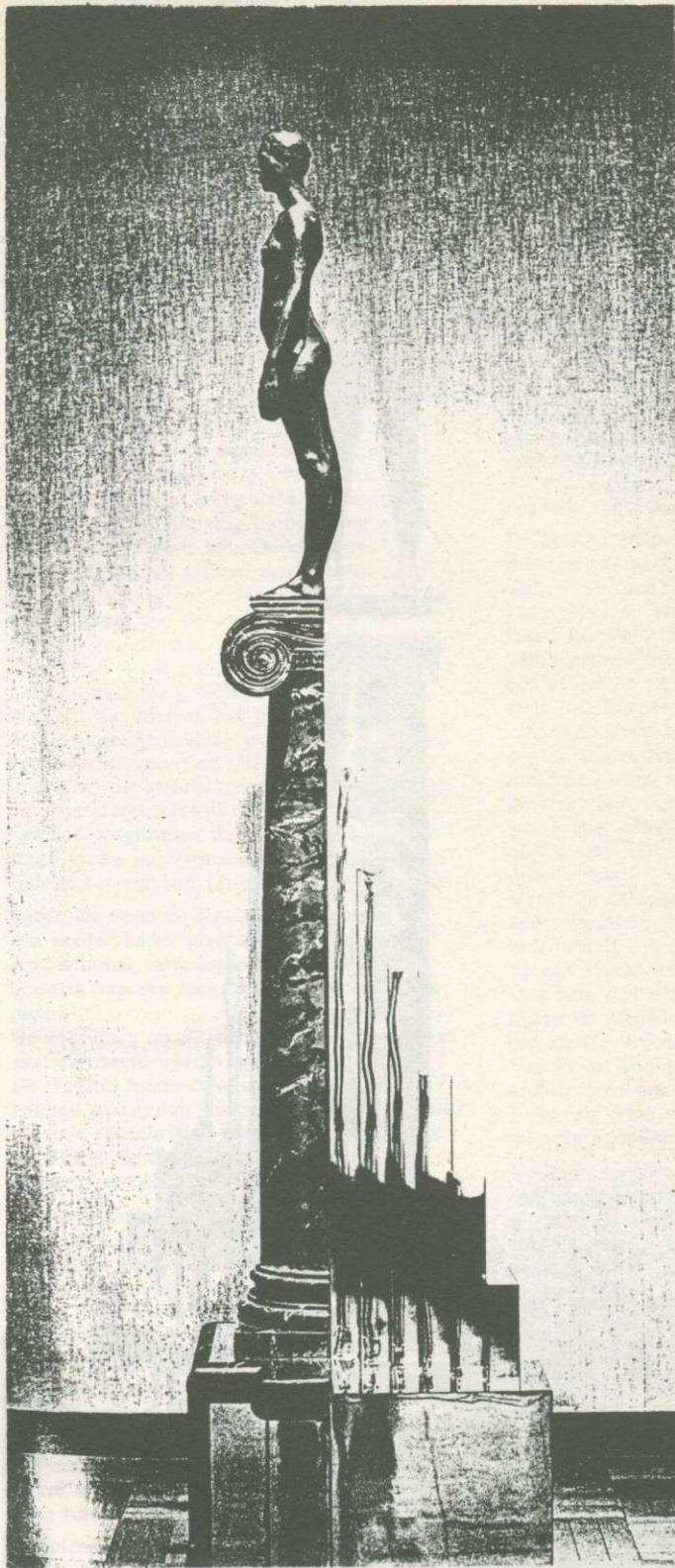
Verandering van de vraag wordt doorgaans in de voorraad opgelost: dan maar wat meer verhuizen. De aard van de nieuwbouw is dan afhankelijk van de wijze waarop de voorraad beïnvloed moet worden. Daarnaast beschikt de gemeente Rotterdam over een traditie in tijdelijke woonvoorzieningen.

Wanneer we aannemen dat de Rotterdamse woningzoekenden willen wonen naast het bouwcentrum, dat ze een flexibele nieuwbouw willen zodat ze er tot hun dood kunnen blijven wonen met leeftijdsgenoten. Laten we ook aannemen dat de kapitaalverschaffer alleen een jongerenhuisvestingsproject wil financieren indien het verhuurbaar blijft, óók als kleine kamertjes straks niet meer te verhuren zijn, als jongeren onrustiger huurders zijn als gezinnen, als jongeren willen samenwonen en kinderen willen grootbrengen, en laten we veronderstellen dat het ministerie een dergelijk experiment zwijgend goedkeurt omdat het op de lange duur de dure V&W woningen kan vervangen.

Dan hebben we een opgave. Nu nog een plan.

de opgave: uitvinding versus type

De opgave is in tweeën gesplitst: er wordt een ontwerp gevraagd voor een serie woningtypen met verschillende mate van gemeenschap-

vroege fase vragen te laten stellen over de prijsvraagopdracht. Dit is alleen een informatieve bijeenkomst geweest, ter verduidelijking en eventuele precisie van het programma.

3. Frits Palmboom, *Doel en Vermaak in het Constructivisme*, p. 11, Nijmegen 1979.
4. Gisela Stahl, *Von der Hauswirtschaft zum Haushalt*, in: *Wem gehört die Welt?*, Berlin 1977. Vertaald in: *Vrouwendomicilie en manndominantie*, Amsterdam 1982.
5. Zie O3: *CD20: flexibele prefab draagconstructie in beton*.
6. Zie elders in O4: *het tijdelijk karakter*, p. 17.

pelijke voorzieningen en er wordt een ontwerp gevraagd voor een gebouw op het Kruisplein waarin genoemde typen zijn ingevuld. Vreemd genoeg is de vraag naar typen. En dat terwijl de typen er al zijn — per definitie namelijk — (doorzon, driespanner, wisselbeuk, twee-op-eentje, ontsluitingstypen nog daargelaten). De uitschrijvers hadden dan ook een efficiënter vorm van onderzoek dan een prijsvraag kunnen organiseren waarin de werkzaamheid van bestaande typen ten aanzien van de opgave wordt bekeken. Dientengevolge is de opgave door de deelnemers dan ook opgevat als *uitvindingsopgave*. Je kan het zo gek niet verzinnen of alle mogelijke organisatievormen in plan en opstand zijn met zorg uitgetekend. De meeste zijn uitvindingen — geen typen.

Ook hadden de uitschrijvers hun missie voor het nieuwe type huisvesting voor de nieuwe Rotterdammer kunnen beginnen met een onderzoek naar wat V&W aan typen, kosten en kwaliteit hebben opgeleverd. Een dergelijke evaluatie zou inzetbaar zijn tegen het beleid van Van Dam dat V&W bagatelliseert ten gunste van zijn uitgeklede Van Dam-regeling. Evaluatie van de verschillende centraal wonen projecten — al dan niet binnen de Van Dam-regeling gerealiseerd — had veel onduidelijkheden in de opgave voorkomen en navenant veel uren tekenwerk bespaard.

Tenslotte zou onderzoek naar kollektieve woonvormen in kraakpanden zijn konsekwenties hebben gehad: in Groningen wordt door tweehonderdvijftig mensen gemeenschappelijk gewoond in het RK ziekenhuis dat twee jaar geleden is gekraakt; elders in kantoren, fabrieken en verzorgingstehuizen. Toch heeft niemand een plattegrond van een ziekenhuis, gevangenis, klooster, kazerne of verzorgingstehuis ingeleverd voor de prijsvraag. Dat hadden de uitschrijvers ook niet geapprecieerd.

De meeste deelnemers wonen gemeenschappelijk in 19e eeuwse panden die het grootste deel van de Nederlandse voorraad van grote woningen uitmaken. De twee beuken (voorzieningen en ontsluiting enerzijds, woonruimte anderzijds 'en suite') maken een flexibele indeling mogelijk. De gekraakte woningen aan de Nieuwelaan in Delft bewijzen dat deze panden een veelheid aan programma's kunnen opnemen, en bovendien een prettige hoogte hebben (in een unité kan je nog nét naar beneden zwaaien). Geen enkele deelnemer heeft een dergelijk type in zijn Haagse, Amsterdamse of Rotterdamse varianten toegepast: de deelnemers zijn als uitvinders die in hun uitvinding wonen maar hem niet als zodanig herkennen.

woonprogramma's: gezin versus kollektief

Diegenen die de Kruispleinwedstrijd waardeerden waar zij alternatieve samenlevingsvormen zou emanciperen tot het niveau van norm en planning wijzen vol trots naar de projecten voor kommunehuizen uit de Sovjet-Unie van de twintiger jaren. Frits Palmboom biedt in het voorwoord zijn boekje over deze projecten dan ook aan als agitatiemateriaal ten behoeve van de jongerenhuisvestingsproblematiek.³

Hoe is de verhouding vandaag de dag tussen opgave en probleem? Waren de Russen zomaar uitvinders?

Gisela Stahl uit kritiek op de funktionalistische woningbouwprojecten van Frankfurt tijdens de periode van Ernst May.⁴ Na een historische analyse van de samenlevingsvorm van het Duitse proletariaat in de 19e eeuw drongen de architectenteams de werkers niet alleen 'Licht, Luft und Sonne' op die tot een hygiënistische levenswandel zouden leiden, in

eerste instantie werd hen een burgerlijke woonvorm opgelegd: arbeidervrouwen moesten behalve eventuele betaalde arbeid ook onbetaalde huishoudelijke arbeid doen, afhankelijk van de man met wie ze nu geïsoleerd in huwelijk samen leeft: de Frankfurter Küche is dan ook een verkleining van een burgerlijke keuken. Zoals de Frankfurters de individuele woning en de sieclung hebben 'ontdekt', hebben de Russen kollektieve woongebouwen ontwikkeld voor eenzelfde — zij het onder andere omstandigheden ontwikkeld — proletariaat. De kollektieve voorzieningen in de russenplannen garanderen de bewoners een zekere individuele vrijheid: vrij van de huishoudelijke arbeid (goedkoop restaurant) vrij van de particuliere eigendom (bibliotheek gemeenschappelijk) en banden (gemeenschappelijke verblijfsruimten). Deze voorzieningen worden in een funktionalistische opvatting gekoppeld aan cellenreksen die de individuele verblijfsruimte vormen. Deze ontwerp-problematiek — grote en kleine ruimtes, ontsluitingen en configuratie — levert de plannen op die architecten en de prijsvraaguitdrijvers vandaag de dag zo leuk vinden. Leuker dan unités die eenzelfde programma kunnen opnemen.

Stahls notie van samenlevingsvorm en de ontwikkeling hiervan voegt aan de vergelijking tussen Russen en Frankfurters een dimensie toe, namelijk die van het *perspektief* die ze vormden voor het proletariaat, namelijk als *perspektief* op een nieuwe burgerlijke — respectievelijk kollektieve woonvorm. Deze verhouding tussen probleem en opgave is ons inziens — in de voetsporen van Palmboom — vervallen in nostalgie: hadden we maar zus en zo (wijzend op een russenplan). Waarvoor? De kritiek op het gezin als burgerlijke samenlevingsvorm krijgt een even burgerlijk karakter wanneer deze zich niet bewust is van de wijze waarop individuele potenties zich verhouden tot interne en externe produktiviteit van het kollektief: de unités moeten gaan varen...

De Kruispleinwedstrijd fixeert groeps-groottes en voorzieningen — paradoxaal genoeg, als we ervan uit zouden gaan dat de wedstrijd anti-patriarchale en anti-gezins tendenzen zou willen bevorderen. Het wordt alleen minder paradoxaal als we er vanuit gaan dat het meer een eis van de verhuurder of kapitaalverschaffer zou zijn die een produkt zoekt dat alle flessen kan ontkurken en dus goed verkoopt. Het programma biedt geen ruimte om het kollektief wat te laten opzetten. Kraakpanden in Amsterdam en Den Haag organiseren openbare galleries, café's, restaurants, bouw en kraakspreekuren, radiozenders enzovoorts. Door het grootste kollektief te laten samenvallen met de grootte van het kerngezin is het kollektief beperkingen opgelegd die *niet* wezenlijk verschillen van de burgerlijke norm.

konklusie: Kruisplein en het tijdelijk karakter

Het gaat de prijsvraaguitdrijvers niet om de woningzoekenden, niet om hun woonwensen, en evenmin om de maatschappelijke bewegingen die hiermee in het geding zijn. Het gaat hen niet om de architecten die meedoen aan dergelijke prijsvragen en al hun ontwerp energie op een braakliggend landje in Rotterdam werpen. Het gaat hen zelfs niet om een architectuurdebat: ze heeft namelijk al veel soorten inzendingen bij voorbaat gediskwalificeerd.

Middels het funktionalistisch credo 'specifieke oplossingen voor specifieke problemen' stelt zij een willekeurige opgave vast. Willekeurig om dat de geïntroduceerde flexibiliteit, de 'doelgroep', de lokatie, de grenzen aan de flexibiliteit ongemotiveerd zijn en niet voorzien van kritisch onderzoek. Het programma wordt

niet afgezet tegen V&W en Van Dam als een *perspektief* — daarvoor ontbreekt de evaluatie. In de opgave worden een aantal door het functionalisme ontwikkelde oplossingen gevraagd en gekregen. Flexibele indeling dag en nacht, badkamers als cellen en treintjes, de drager-inbouw fixaties van de SAR.

Wie heeft uitgerekend dat een draagkonstruktie niet aangepast kan worden of een leidingkoker bijgemaakt en tegen welke kosten?⁵ Hoe vaak zullen bouwkundige aanpassingen plaatsvinden, is het bewoners toegestaan dit te doen, en maakt dat de extra kosten van flexibiliteit waard? Centre Pompidou is een voorbeeld van een prachtige flexibele superstructuur die maar marginaal verbouwd wordt. Hoe verhouden zich investering, afschrijving en gebruik?

Ons inziens is de opgave slechts een antwoord op de problemen die overheid en verhuurders hebben met Van Dam-eenheden: het tijdelijk karakter⁶: de wijze waarop in de tweede ronde het programma is aangepast ondersteunt dit vermoeden. Een ècht beleggersprobleem, compleet met sociaal-demokratische saus... Het hoeft geen verbazing te wekken tot slot dat deze door Delftenaren bedachte, uitgeschreven en gejureerde prijsvraag ook door Delftenaren is gewonnen.